

МІСТЕРІЯ ВЕЛИКОДНЯ (НОМО ERECTUS - НОМО SAPIENS - НОМО EST DIVINUS)

Частина II. Реалізація.

Історична семантика. Міф відродження і вічного життя

Великодні обряди, які побутували у середовищі українських селян, відрізнялися від церковного уставу, що чітко регламентував святкування Воскресіння Господнього. Відповідні дисонанси властиві як католицькій, так і православної конфесії і пояснюється тим, що звичаєва культура формувалася задовго до прийняття християнства. Походження обрядів вшанування вогню, води, сонця, святкові віншування, освячення ритуального хліба і фарбованих яєць (тобто окультурених у такий спосіб природних об'єктів, пов'язаних із семантикою народження) фіксуються в прадавній міфології. Рудиментарні залишки міфів дійшли до нашого часу у вигляді чарівних казок про протиборство Івана Царевича з Коцієм Безсмертним за право володіти Висилисою Прекрасною.

На перший погляд, у казці описано побутову ситуацію, оскільки тема «любовного трикутника» не є новою у традиційному фольклорі. Особливість казкового сюжету полягає у тому, що суперечка відбувається між персонажами індоєвропейської теогонії. У цьому разі проглядається головний принцип міфологічного мислення, що отримав назву «закону аналогій» («*Quod est inferius est sicut id quod est superius*»¹).

Відповідно до сюжету казки Іван Царевич і Василиса Прекрасна є нареченими і мають одружитися. Однак у день весілля вершник Коцій викрадає наречену, після чого переховує її у своєму палаці. Головному герою не залишається вибору і він вирушає у далеку дорогу рятувати Василису. Разом з ним можуть подорожувати тварини-помічники (родові тотеми вовка, коня). Від Баби-Яги він отримує здатність користуватися племінними фетишами – магічними предметами за допомогою яких відбуваються чарівні перетворення (мова йде про гребінь, клубок, шапку-невидимку, чоботи-скоророходи тощо). На своєму шляху Іван рятує тварин і птахів, які згодом стають йому у пригоді. Врешті-решт він знаходить палац Коція і таємно зустрічається з нареченою, яку декілька раз викрадає. Однак Коцій постійно наздоганяє Івана і повертає Василису. Після невдалих спроб царівна випитує у Коція про таємницю його смерті, яка зберігається «на морі-океані, на острові на Буяні, де росте дуб, під дубом – скриня заритий, а в скрині – заєць, а в зайці – качка, а в качці – яйце, а в яйці – смерть». Герой здійснює далеку подорож, і за допомогою магічних помічників і чарівних предметів, добуває яйце, знищує Коція і звільняє Василису. Для

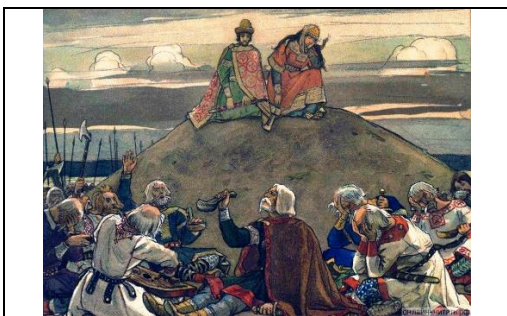
¹ Лат. «Те, що внизу, аналогічно тому, що вгорі».

реконструкції прихованого значення казкового сюжету важливо відтворити персональні resume діючих персонажів.

1. *Коцій Безсмертний*. Етимологія першої частини імені стосується семантики потойбічного: *kostь – «труп», «мертва плоть», тому можливим є те, що ім'я «Коцій» також стосується смерті. У цьому контексті стає зрозуміло, чому у літописах, середньовічних малюнках, а також інших візуальних засобах передачі інформації не зустрічається зображення Коція (в українців не рекомендувалося навіть згадувати чорта і смерть «при хаті», натомість вживали евфемізми на кшталт: «з косою», «сліпа», «кістлява» тощо). У цьому контексті образ Коція зіставляється також з «коцним царством мертвих», яке у писемних пам'ятках називали «сиріч тьма кромешна» (ст-сл. кромѣштьнь – «зовнішній» > кромѣ – «зовні», також «непроглядний» – фактично «незрячий»), що опосередковано підтверджується його іменем, яке складається з трьох частин: «кощун»: «кощъ» + «шчжне» (еквівалент сучасному «ту-не»). Пор.: д-р. къшь – «жеріб», «доля» (звідси нижньолужицьке košlar – «заклинач») + «ту-не» – «безмовний», «даремний», звідси тунґядець – «позбавлений долі (в буквальному прочитанні) їжі», що пояснює другу частину складного імені у вигляді прикладки «Безсмертний» (у смерті не може бути не-долі, оскільки вона сама уособлює цей стан).

Звідси аналогії Коція з «кощунами» – пісенними творами, які виконували у процесі поховального обряду і на поминках за покійним [1, с. 23] під супровід д-р. обрядового інструменту гуслів (мал. 1). У такому разі власна назва «Коцій → Кощун» певним чином дотична до фігури Бояна – міфічного оповідача, образ якого з часом трансформувався на українського кобзаря (пор. д-р. баять – «говорити щось незвичайне», обаяти – «заговорити»), якого також можна назвати «безсмертним», оскільки його образ співвідноситься із світом язичницьких богів і племінних пращурів. Оповідач міфічних переказів-кощунів розуміється також як чарівник («волшебник» < *vьlšьba > «волхв»): «В кощун міѣсто преславних дѣлес повѣсті сказивати: ні чаров внѣмли, ні кощуннїх вѣлшеб» (з документу 1308 р.) або назва твору «О Соломонї царї баснї і кощжни і о Кітоврасе» [2].

Мал. 1 Так могли виглядати «кощуни».

Ілюстрація з інтернету:

<https://aunzhakov.ru/populyarnoe/d00010338>

Рудименти язичницьких міфічних оповідань – кощунів збереглися в репертуарі скоморохів, принаймні в XVII ст. У 1636 р. патріарх Іоасаф нарікав, що свята проводяться не по-християнськи, тому що «і все гидко творимо і непотребно (для) свята Господнього ... ходить по вулицях у народі, безчинство, пияцтво, насміхаються (над) святом святим Божим, замість духовного сприйняли ігри та блюзнірські бісівські, наказуючи ведмедикам і скоморохам на вулицях і на торжищах і на

роздоріжжі сатанинські ігри творять, і в бубни б'ють, і в сурми ревуть, і руками ляскають, і танцюють, і інші неподібності діють» [3], [4, с. 589]. У цьому разі стає зрозуміло, що з часом поняття «кощуни» радикально змінюється і набуває негативного контексту, що відбилося в пізнішій етимології поняття: д-р. костити – «поганити, бруднити, паплюжити, сквернити» < укр. костити – «брудно лаяти», рос. кошун – «блюзнір», кощунство – «блюзнірство», кащёнок – «мерзотник», біл. касціць – «випорожнятися».

Звідси виконання кощунів, тобто «кощунствування», починає розумітися як негативна дія. Зокрема у часи Російської імперії вважалося адміністративним злочином. Відповідно до ст. 182, «Положення про покарання» за 1885 р. зазначалося: «уїдливе глузування, що доводить явну неповагу до правил чи обрядів церкви православної або взагалі християнства» каралось ув'язненням від 4 до 8 місяців. Однак, коли зневага висловлена по нерозумінню, невігластву чи п'янству, то арешт зменшували від 3 тижнів до 3 місяців» [5, с. 589]. На думку М.О. Неклюдова, під уїдливими насмішками і глузуваннями слід розуміти «або звичайне знущання, або різні безсоромні витівки; Блюзнірство мислимо не лише словом, але й діянням, наприклад, коли хтось замість воскової свічки поставить сальну» [5, с. 589]. Невипадково у Положенні наголошується, що насмішки над християнським канонам здійснюються саме при свідках («на миру»), що підтверджує думку про те, що «кощуни» могли бути назвою язичницьких релігійних гімнів.

Казковий Кощій співвідноситься з іншими ознаками потойбічності. Зокрема він володіє мечем-кладинцем і чарівним конем, який може літати попід небесами. Кінь Кощія зіставляється з крилатим Пегасом, здатного перенести казкового героя до потойбічного «тридев'ятого царства». У традиційних уявленнях слов'ян смертельно хворим «вручали» такого символічного коня, збиваючи з його даху хати дерев'яного «коника». В українців до сьогодні зберігся звичай пробивати стелю або відкривати комин тим, кому несла померти. У такому разі говорять, що у такої людини багато життєвої сили, оскільки вона знається з нечистою силою (мал. 2).

Мал. 2. Коник-птах на даху

Ілюстрація з Інтернету <https://na-dache.pro/dom/65928-konek-na-dome-59-foto.html>

У казковому сюжеті Кощій позиціонується як повелитель безмежного царства, розташованого «на краю світу», що асоціюється з темрявою: «тьма

кромешна» від кромѣштнь – «зовнішній, позамежний»; пор.: «(Ісус) Кажу ж вам, що багато прийдуть зі сходу й заходу і возляжуть з Авраамом, Ісааком і Яковом у Царстві Небесному; А сини Царства вигнані будуть у пільму непрогляду: там буде плач і скрегіт зубів» (Матвія 8:12-13). У казці «край світу» ототожнюється із скляними чи кришталевими горами (можливо льодові тороси півночі, куди могли потрапляти руські мандрівники). Його палац переповнений самоцвітами і дорогоцінним камінням (сяючим льодом). Натомість атрибутка золота у казці про Коція вживається не так часто, можливо тому, що воно символізує сонце і життя. Пор. із загадкою: «Золотий пішов, а срібний прийшов» (Сонце і Місяць).

Усі риси казкового Коція – негативні і характеризуються віроломністю, підступністю, невдячністю. Однак поведінка цього казкового персонажу відрізняється від описів Змія Горинича чи Лиха Одноокого. Він не чинить цілеспрямованого зла живим, оскільки уособлює істоту іншого плану, не пов'язану з «цим» світом.

Незважаючи на те, що Коцій має не обмежені можливості, йому потрібна лише Василиса (у казці не повідомляється, що він тримає інших дружин чи наложниць), до якої він ставиться досить довірливо, розповідаючи про таємницю своєї смерті.

Британський міфолог Джеймс Джордж Фрезер у праці «Фольклор у Старому Заповіті» відзначає подібність образу Коція до біблійного сюжету про Самсона, з діаметральною зміною ролей, де лиходій є жертвою, і навпаки – жертва перетворюється на лиходія. Зокрема Самсон дотичний до образу Коція за функціональними характеристиками, оскільки є суддею Ізраїлю; має нездоланну фізичну силу, що криється у волоссі; його не можливо перемогти звичайними способами (аналогія з таємницею смерті Коція); він бере собі дружину з іншого народу (філістимлян), що призводить до особистої трагедії; коханка Самсона випитує секрет його сили та допомагає перемогти богатиря (Коцій також відкриває секрет своєї смерті викраденій ним жінці); Самсон, як і Коцій, потрапляє у полон і звільняється завдяки чудодійній силі (епізоди з осячюю щелепою, з воротами Гази та героїчна загибель героя). Дж. Дж. Фрезер справедливо зазначає, якби існувала філістимська версія розповіді про Самсона і Далілу, то Самсон став би в ній розбійником, а Даліла виявилася б безневинною жертвою його насильства, яка зуміла перемогти кривдника завдяки своїй винахідливості. У такому разі практично усі елементи сюжету про Коція відповідають переказу про Самсона, що свідчить про загальність подібних сюжетів [6, с. 298].

Мал. 3. Ісус та Іван Богослов. Худ. Валантен де Булонь, 1625-1626 рр. Ілюстрація з Інтернету

2. Антиподом Коція виступає *Іван Царевич*. Контрверсійність героя криється у його імені: Іван від євр. Йоханан – «Ягве милостивий», запозичене з гр. через церковл.: Іваннъ. Загалом позначає «богообраного», якого любить Бог. Пор. з образом апостола Іоанна, який вважався улюбленцем Ісуса Христа (мал. 3). Під час Таємної вечері Іван Богослов розташований «при Ісусовім лоні» (біля грудей), що означало посісти почесне

місце. Відповідне тлумачення є ознакою «особливого сердечного ставлення» Спасителя до Івана Богослова, на що указував Ж. Кальвін у «Тлумаченні на Євангеліє від Івана» [7].

Відповідно до казкової ієрархії Іван, так само як Коцій (а також його біблійний аналог), має подвійне ім'я, друга частина якого свідчить про його міфологічний статус і підкреслює його царський титул. Разом з тим, форма прикладки, зокрема суфікс -ич-, вказує на другорядність, яка не є підлеглістю, оскільки виступає меншою проекцією когось більшого, чия влада незаперечна й абсолютна (нагадує біблійного Саваофа або новозавітного Бога-Отця). Очевидними ж також запозичення з лат. Caesar, що походить від імені Юлія Цезаря, яке не було титулом, але стало ним завдяки ролі Цезаря в історії Європи. У цьому разі демонструється наступність влади від Царя (абстрактного минулого) до Царевича (конкретного казкового прийдешнього). Цікаво, що у самих римлян титул «цезар» не відповідав поняттю «цар», який у іменувався рексом (лат. rex). Історики свідчать, що власне Юлій Цезар не прагнув цього титулу, пам'ятаючи про сумну долю останніх із семи римських царів. Когномен Юлія Цезаря окремі дослідники схильні перекладати, як «волохатий», маючи, втім не самого Гая Юлія, а когось із його предків, оскільки у роду Юліїв він не був першим Гаєм і Цезарем. Латинське Caesar було запозичене як титул

Мал. 4. Штампований срібний диск із зображенням Sol Invictus, Рим, III століття (Британський Музей). Ілюстрація з Інтернету

Мал. 5. Статуя Свободи. Париж. Ілюстрація з Інтернету

верховного правителя сусідніми з римлянами народами, наприклад гот. *kaisar*, згодом нім. *Kaiser*, бол., серб., рос. «цар».

Відомо, що атрибутом царя є корона, яка фактично є ритуальним аналогом сонця, оскільки вказує на те, що особа, якій вона належить, є земним правонаступником сонця, тому має вершити «світлі» справи. Контур корони має головний убір римського бога Сола, який носив титул «Непереможного Сонця» (лат. *Sol Invictus*), введеного імператором Авреліаном у 274 р. н. е. (мал. 4). У європейській культурі зображення непереможного сонця набуває стає свободи (мал. 5). Відповідні зіставлення ніби підкреслюють династичні зв'язки Івана з Непереможним Сонцем, який наслідує земне царство «цього» світу, оскільки є меншою проекцією свого небесного патрона.

3. *Василиса* або Василина з д-гр. βασιλίσσα, βασιλίνα – «дружина вафілевфа / правителя», «цариця». У д-гр. міфології її також називали Вафіліфою (Βασιλίς – «царською»), що є епіклесою² Гери, Афродіти й Персефони. Схожі імена побутували у давніх римлян, які Юнону називали також Регіною (лат. *Regina* – «королева»). Загалом жіночі імена, які мають ознаки титулів, за смыслом нагадують ситуацію з чоловічими відповідниками, такими як Іван Царевич або Іван Богослов. У казці поряд з Василисою може фігурувати ім'я – Анастасія, що з д-гр. позначає «воскресіння» (буквально «повернена до життя»).

Василиса й Анастасія відповідають семантиці повелительки земного життя і розмноження (пор.: лат *veneris* – «тілесна любов»), тому дотичні до образу д-р. Макоші – жіночого антиподу Кощія (формотворчим елементом обох імен є давній корінь -къшь- > *kosjo-/*кошь – плетена корзина, яку використовували для збирання продуктів харчування, а також для ворожіння на долю. Співвідноситься з д-інд. *Маकhaн* – «багатий», «шляхетний», а також з гр. *Μαχηος* – «хтивий», мова йде про еротизм жіночого тіла, синонімами якого можуть бути його візуальні описи: «пишне», «буйне», «розмаяне», що не суперечить прасл. *мокгъ – «мокрый» (звідси укр. Мокрина).

Імена Василиса або Анастасія також є подвійним, оскільки уточнюються прикладкою «Прекрасна» або «Премудра», що свідчить про їхні надлюдські властивості (префікс -пре- значно посилює значення імені). Аналогічні засоби художнього впливу фіксуються в іменах Богородиці, яка є Преподобною або Пресвятою, що підкреслює статус Святої.

Казка формується з декількох сюжетних елементів – викрадання нареченої, подорожі героя, допомоги чарівних тварин-тотемів і смерті Кощія. Загалом Іван викрадає Василису двічі. Однак завдяки чарівному коню Кощій його наздоганяє. У казці не розповідається про двобій між головними героями. Складається враження, що Іван чомусь змушений повернути Василису Кощію. У цьому аспекті знаковою видається фігура чарівного коня,

² Епікlesa або Епіклеза (гр. *Epikelesis* – «прізвисько») позначає епітет д-гр. богів; інше найменування за його міфологічним функціоналом.

за допомогою якого Кощій здатен миттєво долати значні відстані, що пояснює поведінку Івана. Очевидно, що образ коня є символічним, оскільки користуючись лише його порадами Кощій повертає Василису. Надприродні властивості коня пояснюються його зв'язком з потойбічним світом.

Відповідна ситуація нагадує літописний сюжет про Віщого Олега, бойовий кінь якого стає екзистенційною причиною ганебної для воїна смерті. Не викликає сумніву, що князь був чужим для слов'янського населення тогочасного Києва, про що свідчить описане у літописі силове захоплення влади, а також його ім'я, яке походить від д-сканд. *helgi*, *heilagr* – «священний», що могло також позначати його статус (звідси літописне «Віший»). Напевно, що Олег протиставляє себе київським волхвам, які віщують йому смерть від коня, виголосивши . на його адресу кощуни – магичні закляття, пов'язані із семантикою потойбічного. Невипадково за народними легендами Віщого Олега було поховано на горі Щекавиці, назва якої асоціюється із змією яка стала причиною його смерті (мал. 6). Гіпотезу про те, що літописний Щек дотичний до фігури міфічного змія, висловив свого часу академік Микола Марр, який порівнював давньокиївську легенду про Кия, Щека і Хорива із вірменським міфом про Куара, Мелтея і Хореана, записаного у IV ст. Зенобом Глаком [8, с. 152-167].

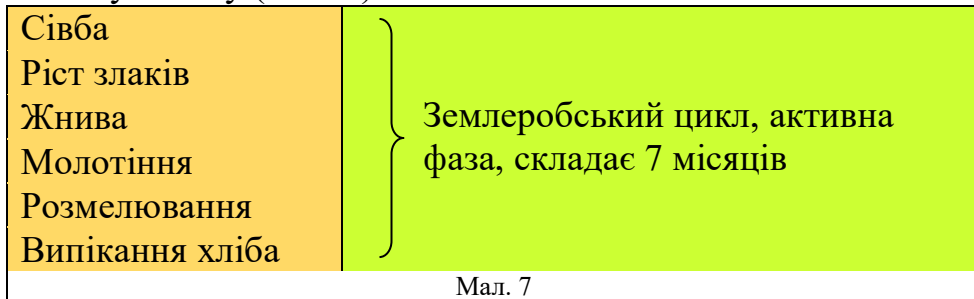

Мал. 6. «Щекавиця» – місце, де похований князь Олег». Акварель М. Сажина, кінець 1840-х рр. Ілюстрація з Інтернету https://www.pslava.info/Kyiv_Cerk_VsixSvjatyxNaSchekavyci_135.151931.html

Перед тим, як вирушити у погоню Кощій розмовляє з конем, який радить здавалося б нелогічні речі. Зокрема Кощій має спочатку посіяти пшеницю, дочекатися, поки вона виросте, зжати її, змолотити, «п'ять печей» хліба понапикати, усе це поїсти – і лише тоді вирушати у дорогу. Виконавши указівки коня, Кощій легко наздоганяє Івана, що свідчить про його здатність переміщувати не лише у просторі, але також у часі. Після наступного викрадення сюжет повторюється, але замість пшениці сіють ячмінь: «Можна ячменю насіяти, дочекатися, поки він виросте, зжати-змолотити, пива наварити, доп'яну напитися, досхочу виспатися – і лише тоді слідом їхати, і то встигнемо».

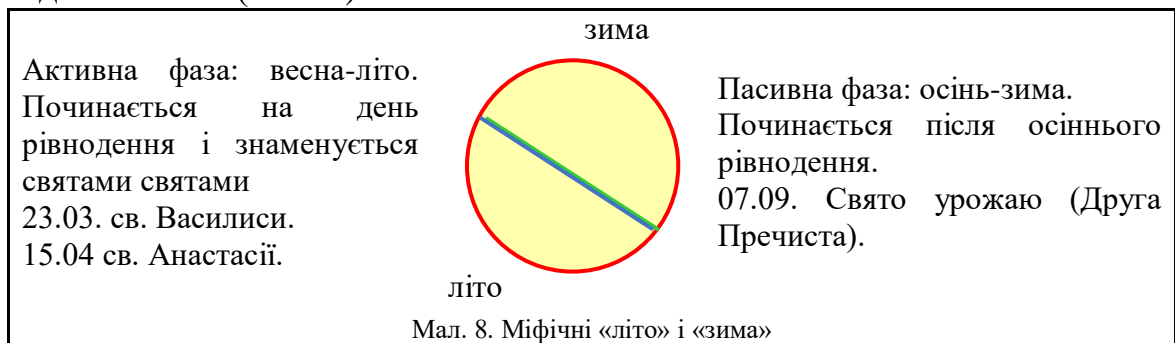

Отже, Кощій має посіяти дві головні культури, з яких виготовляли хліб і пиво. Мотив повторення-подвоєння посилює також міфологічний сюжет викрадання, який має характерну символіку і обумовлений логікою міфу, оскільки час перебування Василиси у Івана відповідає одному землеробському сезону (мал. 7).

Мал. 7

Випікання ритуальних хлібів і приготування обрядового напою з ячменю свідчить про існування ритуалів, пов'язаних із завершенням збирання урожаю. Загалом існувало дві часові фази, які ділили рік майже на рівні частини – зима і літо і похідні: смерть → народження, холод → тепло, голод → ситість (мал. 8).

Мал. 8. Міфічні «літо» і «зима»

Літо < псл. *lěto* – «найтепліша пора року», пізніше «рік» < ірл. *laithe* (< **lati-*) – «день»; лат. *laetus* – «веселий, приємний; багатий, сприятливий», доцільним є також припущення про походження слова із виразу **lěto verme* – «прекрасний час». Невипадково у літописах літо ототожнюється з календарним роком: «У літо 6481 [973]. Почав княжити [в Києві] Ярополк». На свято Василиси, яке відзначали на весінне рівнодення, жінки і діти пекли з тіста жайворонків і закликали весну, озвучуючи у такий спосіб відродження природи і початок землеробських робіт. Отже, початок «літа» варіюється у проміжок від дня Василиси / 23.03. до свята Анастасії / 15.04, коли починаються польові роботи

Зима < ав. *zimō* – «мороз», починається зі свята урожаю (християнським еквівалентом свята є Друга Пречиста 07.09). Уявлення про чергування кліматичних, а відтак землеробських циклів, зафіксовано у д-гр. міфі про Деметру і Персефону. У цьому разі образ Кощія нагадує античного Аїда. Володар підземного царства, так само як Кощій, не знищує людей («живих»), оскільки панує над тими, хто перебуває у «тьмі кромешній». В окремих казкових сюжетах тіло переможеного Кощія спалюють, а попіл розмітають по «всьому білому світу», що відбиває індоєвропейський ритуал спалювання

опудала смерті-зими – Мари / Морени, залишки якого «пускають за вітром» [9] (мал. 9).

Мал. 9. Обряд вигнання зими, Моравія, 1887. Ілюстрація з інтернету

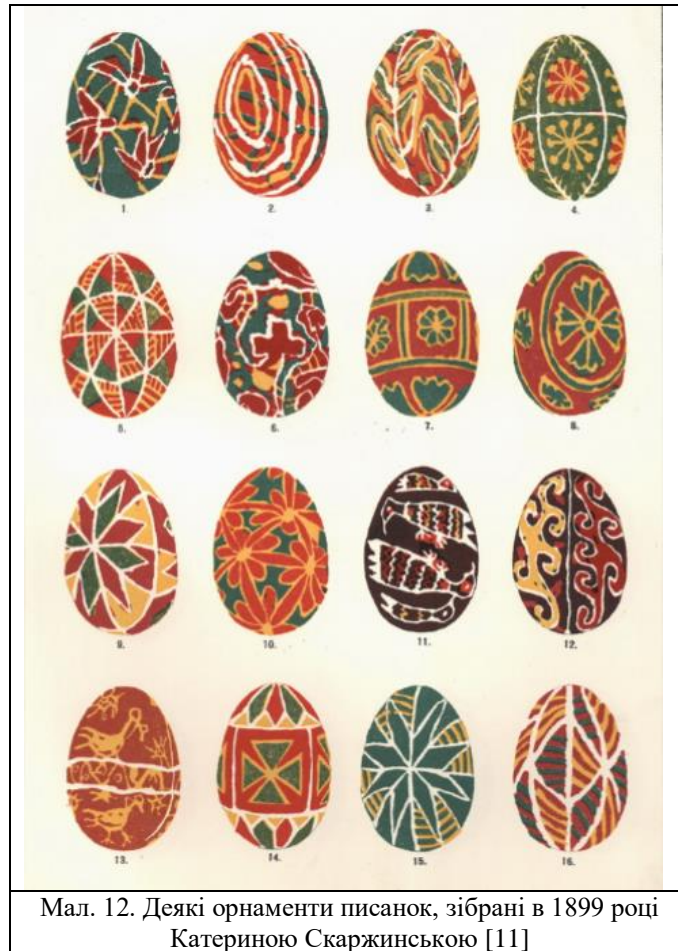
Мал. 10. Обряд кремації (реконструкція), Ілюстрація з інтернету [10].

Аїд, так само як Кощій, викрадає молоду дівчину Персефону, яка є дочкою д-гр. богині родючості Деметри і верховного бога Зевса. Деметра змушена відправитися на пошуки зниклої, внаслідок чого на землі починається холод і голод (зима). Щоб покласти край безладу Зевс вирішує, що частину року (вісім місяців – період тепла) Персефона перебуває на землі, а решту часу – під землею (у царстві Аїда). У цьому сенсі Іван Царевич нагадує античного сонячного героя Геракла, який зміг не лише потрапити до царства мертвих, але здолати його правителя, поціливши стрілою в Аїда. Образ стріли Геракла зіставляється з казковою голкою в яйці, поламавши яку, Іван перемагає володаря підземного царства.

5. *Семантика яйця*. Одним із розповсюджених символів життєвої сили і динаміки у міфології є образи зерна і яйця. Зокрема яйце було невід’ємним атрибутом весняних свят, присвячених циклу відтворення природи, оскільки *mors mortis* («смерть смерті») – народження нового концентрується в осередку життя, тобто яйці. Життєва динаміка яйця проявляється як трансформація «неживої» матерії (яйця-об’єкта) на «живу» субстанцію (яйця-результату – пташеня). Численні зображення на яйці свідчать про те, що вони мали символізувати світ в цілому, разом з його земними і небесними елементам (мал. 11, 12).

Мал. 11. Писанки. Ілюстрація з інтернету. Ілюстрація з інтернету.

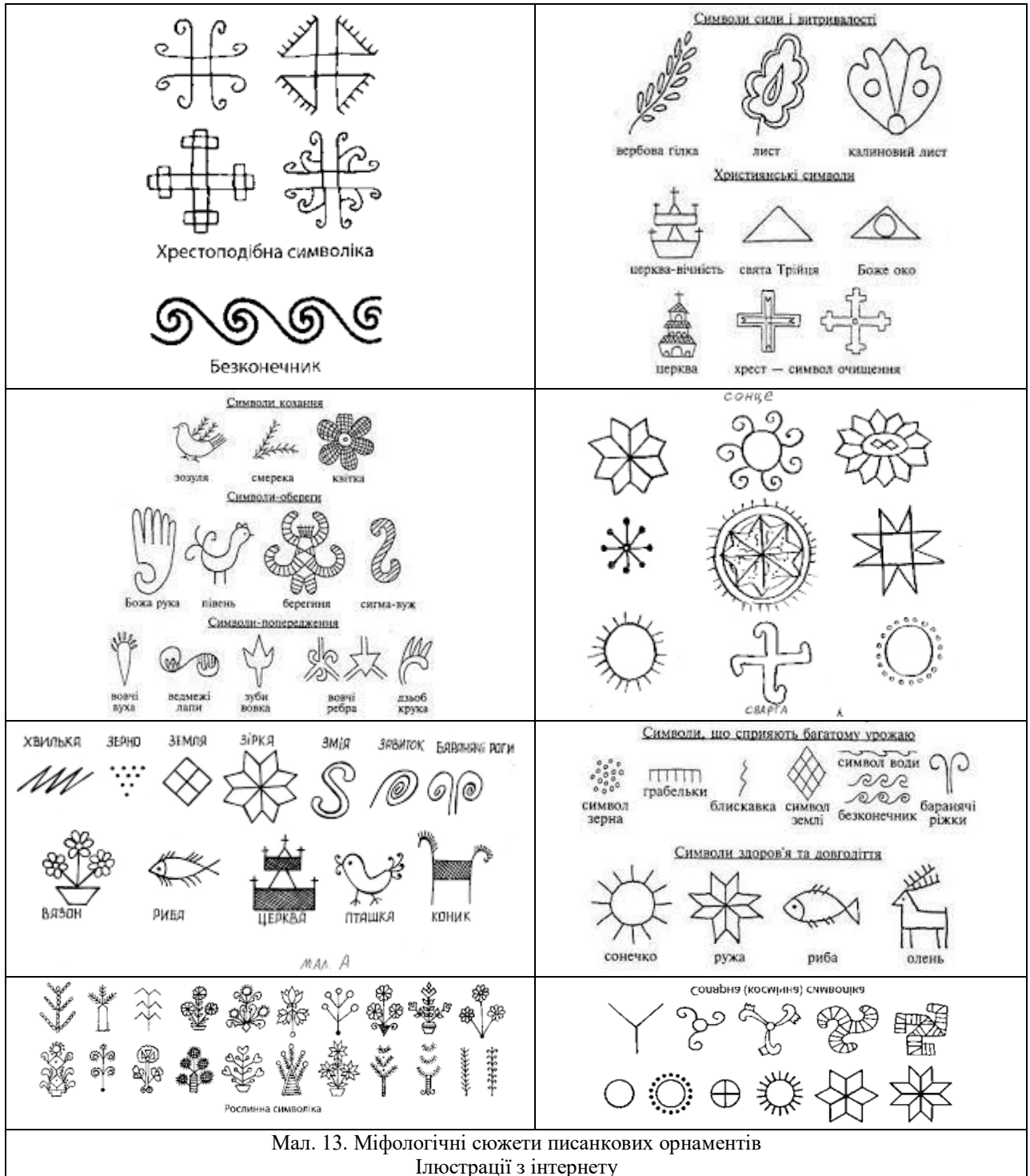

Мал. 12. Деякі орнаменти писанок, зібрані в 1899 році Катериною Скаржинською [11]

Відповідні уявлення відбилися в епосі інших народів світу. Наприклад, у «Калевалі» народження Всесвіту відбувається з яйця, яке зніс качкоподібний верховний бог Унко:

Із яйця із нижньої частини
Вийшла мати-земля-сира
Із яйця із верхньої частини
Стало високе небесне склепіння

Символами писанки є небо (коло, свастика), сонце (розетка, шестикутна зірка, хрест), вода (хвиляста лінія), земля (ромб, квадрат, хрест), рослини (крин, стилізоване дерево), тварини (найважливіші тварин хліборобів – олень, корова), час (безконечник, волюта) зустрічаємо в українських писанках (мал. 13).

У такому разі смерть Коція пов'язана із символікою усього світу – неба, сонця, землі, води, рослин і тварин. Отже, Коцій – істота планетарна, оскільки його існування пов'язане з яйцем-Всесвітом (макрокосмос), що пояснює, чому його яйце-«душу» (мікрокосмос) охороняють істоти, які позначають усі рівні міфологічного Світу (мається на увазі: дуб, заєць, качка).

6. *Міфологічний Всесвіт.* За сюжетом казки смерть Коція «захована» на морі-океані, острові Буяні, де росте зелений дуб, під тим дубом захована

залізна скриня, у скрині – заєць, у зайці – качка, у качці – яйце. Коли його здавить у руці, то Коцїй відчує сильний біль, коли розбити – він помре.

Море-океан слугує метафорою безкраїх водних просторів часів мезоліту, а також «краю світу», куди потрапляли первісні мандрівники під час пошуку здобичі. *Острів-Буян* є примарними згадками численних островів, які утворились в результаті планетарного потепління у XII-XI тис. до н. е. Талі води з льодовика заповнили простори Східноєвропейської рівнини, уводивши безліч боліт і озер. Назва «Буян» свідчить про існування у давнину т. зв. місць сили, де здійснювалися первісні релігійні обряди, жертвоприношення і моління. *Зелений дуб* – найміцніше дерево середньої смуги, у міфології поєднує усі рівні світоустрою – низ (коріння), середину (стовбур), верх (крона). *Залізна скриня* уособлює міцність і непорушність закону. Пор. з д-р. епосом про Святогора, труна якого нагадувала скриню, окуту металевими обручами. Аналогічним чином у середньовіччі ховали відунів, навмисне знерухомлюючи їхні тіла. *Качка* виступає птахом-посередником між світами, оскільки здатна перебувати попід небесами, на землі і воді. Вона також несе яйця, що слугували важливим продуктом харчування давніх збирачів, які подорожували по мезолітичним заплавам у пошуках їжі. *Заєць*. У традиційному світогляді співвідноситься з потойбічною істотою, оскільки завдає неймовірної шкоди посівам, що пояснює відсутність вишитих тварин на традиційних рушниках.

Мал. 14. Орнаментальна сюжетика української вишивки. Ілюстрації з інтернету [12-13]

На шляху до тридев'ятого царства Іван Царевич зустрічає тварин-помічників, які за своєю семантикою є антиподами до тих, які охороняють «душу» Коцїя. Зокрема:

- «Сірий» вовк є охоронцем посівів від зайців, може ототожнюватися із собакою.
- Орел або сокіл виступає антиподом до качки. За сюжетом казки він розриває її, добуваючи таким чином чарівне яйце (у цьому разі очевидно є аналогія з Мареною).
- У міфах індоєвропейців ведмідь вважається господарем лісу, в окремих племенах асоціюється із пращуром. Спорідненість цієї тварини з

людиною простежується у народів Сибіру, оскільки він також має сім душ.

Отже, смерть Коція від яйця є дуальною, що підносить казку до рівня філософського узагальнення, демонструючи ідею неподільності життя і смерті, які становлять циклічну зміну двох станів. Інакше кажучи, яйце є матеріальним втіленням душі Коція, яку від'єднано від тіла (так само, як у покійника). У цьому аспекті воно (яйце) може слугувати залишком тотемних уявлень давнього населення України, яке вірило в існування матеріальної душі. Зокрема в аборигенів Австралії, які до сьогодні перебувають на рівні розвитку неоліту, кожен член племені має чурингу – предметне втілення душі – її матеріальний аналог як у Коція. Після смерті разом з людиною ховають її чурингу, яка мала вигляд орнаментованого шматка дерева чи каменя, що формою нагадує яйце. Знаки і символи чуринги вважалися зашифрованим племінним (таємним) іменем, тому вона могла бути засобом магічного впливу на людину, навіть, на далекій відстані, тому їх зберігали у священних малодоступних місцях. Чурингу надавали лише після вікової ініціації, коли неофіт ставав невід'ємною частиною племені (мал. 15).

Мал. 15 Чуринги. Австралія. Ілюстрація з інтернету [14].

У слов'ян також відомі звичаї, коли у помешканнях (як правило на комині) ставили невеликі антропоморфні дерев'яні фігурки – чури або цури, на які наносили характерні знаки, що визначали приналежність до певного роду [15]. Традиція вшановувати штучно виготовлені предмети дійшла до нашого часу. Функцію чурів-чуринг частково переймають індивідуальні або корпоративні символи – герби, прапори, емблеми, амулети тощо.

Християнські вірування адаптуються під давню міфологію. Зокрема в одному з народних апокрифів розповідається, що Марія Магдалина прийшла до римського імператора Тіберія зі звісткою про воскресіння Христа й подарувала йому яйце. Імператор не повірив, що Ісус воскрес, і промовив: «Скоріше це яйце стане червоним, ніж буде можливим воскресіння з мертвих», після чого яйце почервоніло. На Поділлі, Харківщині й Закарпатті побутувала легенда, в якій один бідняк йшов до Єрусалима продавати яйця. Дорогою він зустрів Ісуса, який ніс свій хрест на Голгофу. Бідняк допоміг Христові, донісши його хрест до місця страти, коли він повернувся, то побачив, що всі яйця, які він нас на продаж, почервоніли [16].

Місце перебування яйця у казці є описом ієрархічної структури міфологічного всесвіту і нагадує принцип матрьошки, яка повторює форму яйця. Матрьошка поєднала у собі дохристиянську традицію слов'ян – форма

яйця асоціюється з відродженням, і християнську символіку: Матрона < Matrōna – «одружена жінка», що походить від лал. māter. Відомо, що матрешка є російською іграшкою, яку насправді було створено та розмальовано у 1891 р. у московській майстерні «Дитяче виховання», власником якої був Анатолій Мамонтов, брат відомого купця Сави Мамонтова. Першу іграшку виточив з дерева майстер В. П. Звездочкін, а розписав її професійний художник С. В. Малютін, який на той час за дорученням власника майстерні-магазину ілюстрував дитячі книжки. Для підвищення обізнаності майстрів С. Мамонтов закуповував зразки іграшок зі всього світу, придбавши у такий спосіб фігурку японського бога Фукурокудзю, голова якого складалась з двох роз'єднувальних частин, усередині якої лежала ще одна фігурка бога. Вона також була роз'ємна та мала всередині ще меншу фігурку, яких було п'ять. Зовнішнім дизайном матрешка завдячує фігурці Даруми, яку вважали зображенням Бодхидхарми (мал. 16, 17).

Мал. 16. Фукурокудзю – один із сімох японських богів щастя. Перейнятий синтоїзмом з китайських вірувань. Його ім'я позначає три аспекти:

- Фуку – «щастя»;
- року – «добробут внаслідок служби»;
- дзю – «довголіття».

Ілюстрація з інтернету [17].

Мал. 17. Лялька Дарума. порожниста кругла японська традиційна лялька-неваляшка створена за зразком Бодхидхарми, засновника дзен-традиції буддизму. Ілюстрація з Інтернету .

Цікавою видається інша частина давнього міфу, яка описує зимовий період землеробського циклу. Мова йде про відому билину про Івана / Ставра Годиновича – племінника Володимира Красного Сонечка. Він перебуває на службі у князя, очолює його військову дружину. За порадою Володимира молодий лицар вирушає свататись до доньки Чернігівського князя Дмитра Мар'ї Мор'ївни / Дмитрівни. Однак він відмовляє Івану, оскільки вона (Мар'я) вже посватана за царя Коція Трипетова (Трипетовича). За порадою Володимира Іван викрадає наречену. Коцій наздоганяє кривдника і між ними відбувається двобій. Іван перемагає і просить Мар'ю, щоб вона подала меч, щоб відсікти супротивнику голову. Однак Коцій умовляє князівну у зворотному, розповідаючи майбутнє заміжньої жінки – безкінечне готування їжі, клопоти по господарству тощо. Піддавшись на умовляння, Мар'я Мор'ївна допомагає Коцію. Переможеного Івана прив'язують до дуба.

Невдовзі після цього на гілку дерева сідають два птахи (пор. із сюжетикою вишивки мал. 14), які віщують смерть Коцію. Розлючений цар намагається поцілити їх стрілою. У цей момент Іван / Ставр Годінович виголошує закляття до лука, і випущена стріла попадає у тім'я Коція. Мар'я Мор'ївна, побоюючись за свою долю, хоче відрубати Іванові Годіновичу голову, але меч лише ковзнув по його шиї, розрубавши лише пута, якими був зв'язаний молодий князь. Билина завершується жорстокою розправою Івана Годіновича над Мар'єю, якій він спочатку відсікає їй руки, потім ноги, губи і нарешті голову.

Історична сюжетика билини про Івана Годіновича відноситься до широко поширених мандрівних сюжетів про невірних дружин, наречених, сестер. Паралелі були не зазначені дослідниками у казках та оповіданні з життя Йосипа Волоцького (XVI ст.). Близькою до билини є українська пісня про Івана та Мар'яночку, вміщена у збірнику Оскара Кольберга. Подібність з билиною простежується у народних переказах про Івана і Мар'яну (рос. Иван да Марья).

Семантика образів. Іван Годінович: Ім'я билинного князя співвідноситься з д-р. іменником «година», який позначає сприятливий час, пору, тому застосовується для визначення долі чи річних сезонів. Пор.: з поняттями негода – «не година»; год – синонім «річної» години. Звідси семантика дієслова «годити» у значенні «збалансовувати взаємовідношення» між людьми. Зіставляється також з висловлюваннями, що позначають періоди у житті людини: «щаслива година», «нешаслива година». Сприятливий час визначається формою множини: «години» – природний хід подій. Зокрема у «Слові о полку Ігоревім» поразка руських військ асоціюється з «невеселою годиною». Інакше кажучи, ім'я та по-батькові руського богатиря може інтерпретуватися як «той, хто визначає щасливу / нещасливу долю».

Помітними є окремі аналогії Івана Годіновича і Геракла, оскільки Коцій з очевидних причин називає першого слугою (князя Володимира). Геракл також служив у «чужого» для греків царя Еврисфея, здійснивши там дванадцять легендарних подвигів. Геракл так само як Іван поціляє стрілою у володаря потойбічного світу Аїда.

Дмитро Чернігівський князь, батько Мар'ї. Традиція називати дітей по-батькові могла вплинути на перетворення жінки Деметри на чоловіка Дмитра.

Мар'я відбиває інший етап життя Персефони-Анастасії-Василиси, а саме час її перебування під землею, у царстві Коція. У такому разі її називали: Мар'я Мор'ївна, Марія Мар'яна, Мар'я Мór'ївна, Мар'я, Marena (чех.), Maren (слов.), Морена (укр.), Marzena, Marzana (пол.). Важливо, що у свідомості слов'ян імена Мар'я і Марія сприймалися по різному, позначаючи діаметрально протилежні стани народження і смерті. Солом'яні опудала Морени розривали і спалювали, ототожнюючи його із зимою. Ім'я Морени

пов'язане з індоєвропейським коренем *-mor-* / *-meg-*, що позначає «смерть». Натомість в імені Мар'ї Мор'ївни цей корінь повторюється двічі, посилюючи тим самими семантику образу. У весняних обрядах відродження негативному подвоєному персонажу Мар'ї Мор'ївни протиставляється свята Анастасія, епітетом якої було обрядове подвоєння «Руса-Руса».

Кощій Трипетович може співвідноситись з античним Триптолемом. Саме його хотіла зробити безсмертним Деметра, тримаючи над ритуальним вогнем, коли у пошуках Персефони стала служницею в Елевсинського царя Келея. Після цього богиня передала йому мистецтво землеробства, подарувавши зерна пшениці, а Триптолем навчив людей сіяти і збирати урожай. Йому приписують винайдення плуга. У д-гр. пантеоні уособлював потрійну оранку землі (співзвучний із словосполученням «три поля»).

Співвідноситься з Аїдом, який на ранньому етапі античної міфології був покровителем земного багатства і достатку, що зближує його з Деметрою і Персефоною. Пізніше хтонічні ознаки стають виразнішими. У цьому аспекті співвідноситься із слов'янським Велесом.

Мал. 18. Триптолем
Ілюстрація з інтернету

Обрядова архітектоніка Триптолема дотична до територій, де проживали праслов'яни. За легендами скіфський цар Лінкх намагався присвоїти собі першість в ознайомленні людей з пшеницею (кочівники, царські скіфи, не знали рала). Саме він намагався убити Триптолема, за що Деметра перетворила його на хижу рись (один із скіфських тотемів, т. зв «звіриний стиль»). У VI ст. до н.е. (період черняхівської культура) греки купували зерно у скіфів-орачів, що може пояснити запозичення цього сюжету праслов'янами у греків чи навпаки.

Вище згадувалося, що мотив страти Мар'ї зіставляється з обрядовим розриванням опудала Морени на Масляну. У билині Іван розрубє її лише після того як вона була з Кошієм – міфічним уособленням смерті. У такому разі Мар'я ототожнюється із зимою, тобто Мореною. Сюжет страти нагадує також міф про сина Персефони Діоніса-Загрея, який загинув від титанів, після чого розлючений Зевс їх спалює, а з попелу створює людей (звідси подвійна природа людини, яка складається з елементів божественного і титанічного / демонічного). В окремих регіонах слов'ян замість Морени роздирали Ярила, свято якого відзначали на початку літа.

Далі буде.

Література:

1. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. 1988 URL : https://www.academia.edu/9010874/%D0%A0%D1%8B%D0%B1%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%B2_%D0%AF%D0%B7%D1%8B%D1%87%D0%B5%D1

[%81%D1%82%D0%B2%D0%BE %D0%B4%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D1%85 %D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D1%8F%D0%BD](#) (дата доступу 04.05.2024).

2. Апокрифы о Соломоне. *Словарь книжников и книжности Древней Руси* / отв. ред. Д. С. Лихачев. URL : <https://azbyka.ru/otechnik/bibliog/slovar-knizhnikov-i-knizhnosti-drevnej-rusi/52> (дата доступу 06.05.2024).

3. Скоморохи в памятниках письменности. Litres, 2021-06-17. 694 с. URL :

https://books.google.ru/books?id=O05TDwAAQBAJ&pg=PA466&dq=%D0%BA%D0%BE%D1%89%D1%83%D0%BD+%D1%8F%D0%B7%D1%8B%D1%87%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE&hl=en&newbks=1&newbks_re_dir=0&sa=X&ved=2ahUKEwiX4Ob62531AhWs_CoKHSLsD-Q4ChDoAXoECACQAq#v=onepage&q=%D0%BA%D0%BE%D1%89%D1%83%D0%BD%20%D1%8F%D0%B7%D1%8B%D1%87%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE&f=false (дата доступу 06.05.2024).

4. Миллер Вс. Кощей. Энциклопедический словарь / Под ред. профессора И.Б.Андреевского (Блокгауза и Эфрона). СП-б, 1891. Т.2. С. 589.

5. А. Я. Кошунство. Энциклопедический словарь / Под ред. профессора И.Б.Андреевского (Блокгауза и Эфрона). СП-б, 1891. Т.2. С. 589.

6. Дж. Фрэзер. Фольклор в Ветхом Завете / пер. с англ, предисл. и коммент. С.А. Токарева. II изд. М.: Политиздат, 1990. 542 с.

7. Павленко П. Ю. Иван Богослов. *Велика українська енциклопедія*. URL : <https://vue.gov.ua/%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD %D0%91%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2> (дата доступу 06.05.2024).

8. Толочко О. Замітки з історичної топографії домонгольського Києва. I. Яка гора в домонгольський період називалася Щекавицею? *Київська старовина*. 1997. № 5 (317), С. 152-167.

9. Бібіков Дмитро. Розвиток обряду кремації на Дніпровському Лівобережжі в IX-X ст. в контексті етнокультурних процесів. URL : <https://lvivmedievalclub.wordpress.com/author/kirilostepanyan/> (дата доступу 06.05.2024).

10. Чи була кремація у наших предків? URL : <https://spadok.org.ua/narodni-zvychai-i-obryady/chy-bula-krematsiya-u-nashykh-predkiv> (дата доступу 06.05.2024).

11. Описание коллекции народных писанок / Лубен. музей Е. Н. Скаржинской, Этногр. отд. Москва : Поставщик Двора Его Величества Товарищество Скоропечатни А. А. Левенсон, 1899 . Вып. 1 : / сост. С. К. Кулжинский. Электрон. текст. дан. 1899 (Київ: НБУ ім. Ярослава Мудрого, 2015). URL : <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=1040> (дата доступу 08.05.2024).

12. Магія вишивки Придніпров'я. Частина 2. Веселкові рушники *Україна, Дніпропетровська область*. URL : https://www.dnipro.lib.dp.ua/Vishivka_rushniki_ornamenti?no_redirect=true (дата доступу 09.05.2024).
13. Походження орнаментів української вишивки. URL : <https://rushnyk.cdu.edu.ua/pokhodzhennia-ornamentiv-ukrainskoi-vyshyvky/> (дата доступу 09.05.2024).
14. Aboriginal Churinga. Australia. Various Objects. Author By (artist) Inconnu. URL : <https://www.andrebretton.fr/en/work/56600100575140> дата доступу 02.05.2024).
15. Слов'янський «чур» і австралійська «чуринга». Паралелі. URL : <https://svarga.com.ua/slovyanskij-chur-i-avstralijska-churinga.-paraleli.html> (дата доступу 02.05.2024).
16. Великдень: навіщо ми фарбуємо яйця і печемо паски? URL : <https://firtka.if.ua/blog/view/velikden-navishcho-mi-farbuemo-iaitsia-i-pechemo-paski> (дата доступу 02.05.2024).
17. Ангелова О.А. Концепція старості, довголіття та безсмертя в міфології синто. *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки*. 2013. № 11 (260). С. 4-9.